

GODSDIENST EN DISSIDENTEN

simon de boer

Simon de Boer schrijft regelmatig artikelen voor het Ruslandbulletin

In de afgelopen vijftientig jaar zijn we getuige geweest van het optreden van tal van religieuze dissidenten en groeperingen in de Sovjetunie. Al deze groepen en personen hebben met elkaar gemeen dat zij de invloed van de overheid op de gang van zaken binnen de kerk willen verminderen of zelfs geheel teniet willen doen. Voor het overige verschillen de religieuze dissidenten zeer. Sommigen, baptisten bijvoorbeeld, zijn hecht georganiseerd. Anderen nauwelijks. Sommigen zoeken aansluiting bij niet-kerkelijke oppositionele groeperingen, anderen prefereren het isolement. Alvorens nu nader in te gaan op deze bewegingen, wil ik eerst een overzicht geven van de ontwikkeling van de verhouding tussen kerk en staat om daarna over te gaan tot de beschrijving van een drietal kerkelijke oppositionele bewegingen, te weten: orthodoxen, baptisten en rooms-katholieken in Litouwen. Andere groepen die in onmin leven met de overheid zoals Zevende Dagsadventisten, Jehova's en dergelijke, blijven verder buiten beschouwing.

staat versus kerk

Toen de communisten in 1917 met een militaire putsch de macht grepen in Rusland stonden ze voor de taak hun houding ten opzichte van de verschillende geloofsgemeenschappen in hun land en vooral ten opzichte van de Russisch-Orthodoxe Kerk, de nationale kerk onder het tsarisme, opnieuw te bepalen. Lenin had voor de revolutie een onderscheid gemaakt tussen partij en staat. De partij stond, dat was wel duidelijk, vijandig tegenover de godsdienst, maar de staat moest een neutrale houding innemen. Na de machtsovername, toen de staat een politiek instrument van de partij was geworden, moest men de politiek van de staat opnieuw definiëren. Hoewel men formeel tot op de dag van vandaag vasthoudt aan de fictie van een neutrale staat.

De meningen in het communistische kamp liepen sterk uiteen. Er bestond een 'rechtse', betrekkelijk zwakke stroming, die een afwachtende politiek zonder dwang voorstond, want - zo redeneerde men - nu de objectieve bestaansredenen van de godsdienst zijn komen te vervallen, zal de godsdienst als het ware vanzelf verdwijnen. Anti-godsdienstige propaganda, die onder geen beding een beledigend karakter mocht dragen en onderricht in de beginselen van de natuurwetenschappen konden dit proces versnellen, maar verder mocht men niet gaan. Aanhangers van deze stroming vreesden dat een frontale aanval op de kerken en de godsdienst de positie van het jonge regime vooral op het platteland dermate zou verzwakken dat het regime zelf in gevaar zou kunnen komen. Dan was er een 'linkse' stroming met als spreekbuis het atheïstische tijdschrift *Bezbozjnik o stanka* (De godloze aan de draaibank) onder redactie van M.M. Kostelovskaja, die de objectieve rol en het klassekarakter van de godsdienst benadrukte. De kerken diende men net zo te behandelen als iedere andere klassevijand. Zonder mededogen en zonder aanzien des persoons en met zogenaamde 'administratieve' maatregelen, zoals dat in de Sovjetunie wordt genoemd en waaronder kerksluitingen, arrestaties en dergelijke vallen.

De overheid koos tenslotte voor een middenkoers. In 1919 al had de invloedrijke tsjekist M.I. Latsis, daarin later bijgevallen door J. Jaroslavski en diens tijdschrift *Bezbozjnik*, gepleit voor een genuanceerde,

Ikoon (De maagd van Vladimir)

flexibele politiek: anti-godsdienstige propaganda tegen alle groeperingen, maar steun voor de loyale en 'progressieve' groeperingen in de kerk en 'administratieve maatregelen' tegen hen die zich verzetten tegen het nieuwe bewind en zich niet loyaal wilden verklaren. In de praktijk kwam het erop neer dat de overheid actief ging ingrijpen in het beleid van de kerken. De overheid koos in de richtingenstrijd binnen de Russisch-Orthodoxe Kerk de zijde van de Levende Kerk, een progressieve stroming die hervormingen nateefde binnen de kerk en een loyale houding voorstond ten opzichte van het regime. Het doel van deze politiek was niet zozeer regelrechte afschaffing van de kerk en de godsdienst, alhoewel dat uiteraard het uiteindelijke streven bleef, maar 'sovjjetisatie' van de kerken, het neutraliseren van de kerk als onafhankelijke maatschappelijke kracht.

Deze politiek had een enorm succes. De Russisch-Orthodoxe Kerk, de belangrijkste tegenstrever van de staat op het godsdienstig front, zoals dat inmiddels was gaan heten, geraakte in de loop van de jaren twintig in grote wanorde, beleefde twee grote schisma's en ging uiteindelijk volledig door de knieën. In 1927 verklaarde metropoliet Sergi, *locum tenens* van de patriarchale troon zich volkomen loyaal aan het bewind. In die verklaring kwam Sergi tot de uitspraak 'Uw (de staat) geluk en uw ongeluk is het onze', waarmee hij zich met huid en haar aan de staat overleverde. Ook andere kerkgenootschappen (baptisten, evangelisch-christenen) hadden zich in soortgelijke zin uitgelaten. De sovjetisatie der kerken was zo zou men kunnen beweren, redelijk gelukt.

Het succes van deze politiek betekende geenszins, dat er niet al snel een drastische koersverandering volgde. De collectivisatie, die begon in 1929 had tot doel het platteland geheel opnieuw te organiseren. Daartoe moesten uiteraard de oude organisatievormen worden afgebroken. De kerk en de pope namen in de traditionele Russische boerengemeenschap een centrale plaats in. De collectivisatiecampagne, deze revolutie van bovenaf, begon daarom vaak met de arrestatie en deportatie van de priester en het sluiten van de kerk. Toen de collectivisatie was uitgewoed, brak kort daarop de Grote Terreur uit, waarvan tienduizenden priesters, monniken en andere geestelijken het slachtoffer werden. Aan de vooravond van de Duitse inval bood de kerk in de Sovjetunie een droevige aanblik. Van de ruim 54.000 orthodoxe kerken en kapellen van voor de revolutie waren er in 1939 nog een goede honderd open. Kloosters en seminaries bestonden niet meer. De andere kerkgenootschappen stonden er niet beter voor. Van een openbaar kerkelijk en godsdienstig leven was nauwelijks nog sprake.

Klooster in Moskou (1501-1505)

De Duitse aanval op de Sovjetunie was een ramp voor de Sovjetunie, maar betekende daarentegen de redding van de kerk. Het Duitse leger bracht de Sovjetunie in het begin van de oorlog zware slagen toe. Het regime zocht wanhopig naar steun, die het vond in de kerk. De kerk riep het volk op het heilige Rusland te verdedigen. Milovan Djikas merkt in dit verband op: 'Stalin understood intuitively that his government and his social system could not withstand the blows of the German Army unless they lean for the support on the older aspirations and beliefs of the Russian people'. In ruil voor deze steunverwervende functie kreeg de kerk ruimte om zich te ontplooiën. Zo steeg het aantal 'open kerken' tot ongeveer 20.000 in 1959. Religieuze literatuur mocht weer op beperkte schaal gedrukt en verspreid worden. De kerkelijke hiërarchie, praktisch vernietigd in de jaren dertig, mocht weer worden opgebouwd. Ook andere kerkgenootschappen profiteerden van de sterk verbeterde verhouding tussen kerk en staat.

chroesjtsjovs godsdienstpolitiek

Eind 1958, begin 1959 kwam er aan deze periode van merkwaardige harmonie een einde. De staat begon in die jaren een felle anti-godsdienstige campagne, waarvan de oorzaak net als bij de eerdere drastische veranderingen van de overheidspolitiek buiten de directe verhouding tussen kerk en staat gelegen was. In 1956 namelijk, had eerste partijsecretaris Nikita Chroesjtsjov een begin gemaakt met de destalinisatie. Stalin, tot voor kort nog de leider, de grote roerganger was, daar kwam het wel op neer, een misdadiger. Dat was voor vele aanhangers van de officiële ideologie in de Sovjetunie een niet te verwerken schok. Zij vielen van hun geloof. Chroesjtsjov trachtte het marxisme-leninisme nieuw leven in te blazen door het ontvouwen van een groots ideaal: de komst van het communisme was aanstaande. In 1961 had de partij het zogenaamde derde programma aangenomen waarmee de periode van de opbouw van het communisme werd ingeluid. Binnen twee decennia zou deze fase zijn afgesloten en zou de Sovjetunie het stadium van het communisme binnentreden. De consequenties voor de godsdienst maakte het atheïstische tijdschrift *Naoeka i religija* duidelijk: 'Godsdienst is onverenigbaar met het communisme. De godsdienst staat vijandig ten opzichte van het communisme. Als één van de vormen van de burgerlijk-reactionaire anti-wetenschappelijke ideologie is zij een grote hinderpaal op weg naar een nieuwe, werkelijk humane samenleving. Het communisme binnengaan met een vrucht religieuze overblijfselen uit het verleden is onmogelijk, net zo goed als dat onmogelijk is met de oude burgerlijke, individualistische psychologie of met de overblijfselen van het nationalisme'. Wilde men binnen twintig jaar het communisme invoeren, dan moest men voor die tijd hebben afgerekend met de godsdienst.

Het aantal 'open' kerken daalde in korte tijd tot 10.000. Andere, nog lagere schattingen noemen getallen rond de 6 à 7.000. Het aantal kloosters werd gedecimeerd en vijf van de acht seminaries hielden op te bestaan. Voorts werd bepaald dat priesters zich moesten laten registreren. Zonder registratie konden zij hun vak niet uitoefenen en stonden zij - veelal letterlijk - op straat. Tegelijk met de registratie werd de priesters een loyaliteitsverklaring voorgelegd. Zij die weigerden, werden uiteraard niet geregistreerd. Onder druk van de staat wijzigde de Russisch-Orthodoxe Kerk haar statuten zodanig dat de parochiepriester niet langer *qualitate qua* voorzitter was van de kerkeraad. Met de financiële en andere bestuurszaken heeft de priester formeel niets meer te maken. Het bestuur van de lokale gemeente kwam hiermee los te staan van de kerkelijke hiërarchie. De overheid kreeg door deze maatregelen greep op de priesters en op de kerkeraden.

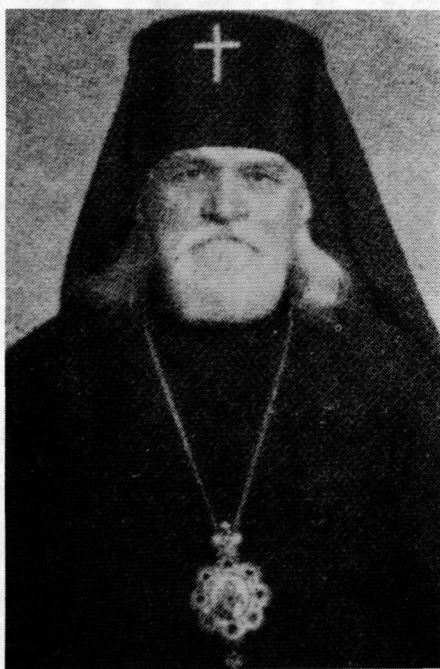
De toediening van een aantal sacramenten (doop, huwelijk en het sacrament der stervenden) moest de kerk registreren en de overheid van deze registratie in kennis stellen. Op die wijze werden actieve gelovigen bekend aan de overheid, wat allerlei mogelijkheden bood om druk uit te oefenen. Er zijn in de afgelopen jaren heel wat gevallen bekend geworden van discriminatie van burgers op grond van hun geloof. Alleen in uitzonderingsgevallen treft men gelovige mensen aan in de bovenste lagen van de maatschappij. De godsdienstwetgeving werd op tal van punten aanzienlijk verscherpt.

Na de val van Chroesjtsjov werd de anti-godsdienstige campagne terstond stopgezet zonder dat zijn opvolgers de maatregelen uit de campagne ongedaan maakten. Er werd als het ware pas op de plaats gemaakt. Onder Brezjnev en Kosygin kwam wel een nieuwe godsdienstwetgeving tot stand waarin de vele geheime (!) decreten en verordeningen uit voorgaande jaren bijeen werden gebracht en in 1975 werden gepubliceerd in een geheel herziene wet op de godsdienstige verenigingen. De opvolgers van Chroesjtsjov werden ook geconfronteerd met een nieuw verschijsel.

In een aantal kerken ontstonden oppositiebewegingen, die zich verzetten tegen de overheidspolitiek. En dat niet alleen, maar ook tegen de eigen kerkleiding die men slapte en een wankelmoedige houding ten opzichte van de overheid verweet.

religieuze dissidenten

De oppositiebeweging binnen de Russisch-Orthodoxe Kerk is tamelijk diffuus en georganiseerd, als men al van organisatie mag spreken in enkele groepen en rond een aantal personen. Een van de eerste protesten die het Westen bereikte was afkomstig van bisschop Jermogen van Kaloega en acht medebisschoppen, die afschaffing vroegen van de voor de kerk zo desastreuze statuutswijzigingen.

Aartsbisschop Ermogen
Uit: Uncensored Russia (ed. P. Reddaway)

Jermogen werd van zijn ambt ontheven. Twee Moskouse priesters, Nikolaj Esjliman (1930) en Gleb Jakoenin (1934) pakken in december 1965 de draad weer op in twee brieven: één aan patriarch Aleksi, die in 1945 Sergi was opgevolgd, en één aan president Podgorny. In de brief aan de patriarch bepleiten zij een krachtiger houding van de kerkleiding en in de brief aan Podgorny protesteren ze tegen de overheidsbemoeienis met de kerk en de onwettigheden uit de campagne van Chroestsjov. De door hen gewenste verhouding van kerk en staat formuleren zij als volgt: 'De Heilige Russisch-Orthodoxe Kerk heeft altijd het soevereine recht van de staat erkend op de leiding van het burgerlijk leven van de maatschappij en heeft daarom altijd haar leden verplicht de wereldlijke macht te gehoorzamen. Enerzijds, onvoorwaardelijke niet-inmenging van de staat in de interne aangelegenheden van de Kerk en anderzijds de vrije samenwerking van Kerk en staat in de burgerlijke sfeer, indien de staat dit wenst, dat is het ware principe van de onderlinge verhouding van Kerk en staat.'

Van Esjliman is sinds zijn brief weinig meer vernomen, maar Jakoenin is sindsdien actief gebleven in de 'christelijke beweging'. Op 29 december 1976 richtte hij samen met Viktor Kapitantsjoek en de priester Varsonofi Chajboelin het Christelijk Comité ter verdediging van de

rechten van de gelovigen in de Sovjetunie op, dat - hoewel alle leden van het comité orthodox zijn - zich niet tot deze kerkelijke groepering wilde beperken. Het Comité werkte nauw samen met de verschillende Helsinki-groepen en nam het onder andere op voor de religieus-filosofische discussieclub onder leiding van Aleksandr Ogorodnikov en voor de priester Dmitri Doedko (1922), die het werken door de overheid bijna onmogelijk werd gemaakt. Voorts is Jakoenin bekend geworden door de brieven die hij samen met Lev Regelson (1942) aan de Wereldraad van Kerken schreef en waarin zij de Wereldraad opriepen stelling te nemen tegen de geloofsvervolgung in de Sovjetunie. In 1979 werden de belangrijkste orthodoxe dissidenten gearresteerd. Het Comité hield op te bestaan. Een jaar later, vlak voor en net na de Olympische Spelen, die ook door Nederlandse atleten werden bijgewoond, vonden een groot aantal processen plaats tegen de orthodoxe dissidenten. Jakoenin kreeg vijf jaar kamp en vijf jaar verbanning. Regelson toonde berouw en legde een volledige bekendenis af. Hij werd veroordeeld tot vijf jaar verbanning. Kapitantsjoek bekende ook en kwam eraf met een voorwaardelijke veroordeling. Doedko beleed in het openbaar schuld en distantieerde zich van zijn vroegere activiteiten. Hij werd zonder proces vrijgelaten.

Opmerkelijk is dat de orthodoxe beweging in de loop van de jaren zestig steeds nauwer aansluiting zocht en vond bij andere dissidente bewegingen. De band met de nationalistische onder de dissidenten ligt voor de hand. Aleksandr Solzjenitsyn is hiervan een goed voorbeeld. Maar er zijn ook banden met de democratische beweging. Anatoli Levitin (1915) (pseudoniem Krasnov), leraar en christen-socialist, vormt zo'n schakel tussen beide bewegingen. Hij nam het niet alleen op voor gelovige vervolgingen, maar ook voor Krimtataren en voor politieke opposanten zoals Vladimir Boekovski. Levitin begon zijn verzet in 1959. Hij richtte zijn kritiek met name op patriarch Aleksi en hem verweet hij: 'Hij (de patriarch) is het, die onwettige handelingen door zijn stilzwijgen dekt (...). Hij is het, die met zijn autoriteit aan niemand bekende figuren dekt, die met behulp van duistere connecties weten door te dringen tot hoge bisschoppelijke ambten. Hij is het, die de Kerk uitlevert aan de godlozen. Zijn rol in de huidige tijd is helemaal gelijk aan die van Philippe Pétain in het Frankrijk van de jaren '40, alleen met dit verschil, dat hij Verdun niet verdedigde en de Kerk in het verleden geen enkele dienst heeft bewezen'.

Nog scherper is de kritiek van Boris Talantov, wiskundeleraar in Kirov, geboren in 1903 en in 1971 in de gevangenis gestorven. Hij verwijt de patriarch verraad en noemt de aanpassingspolitiek van de kerkleiding 'kleingelovigheid, ongeloof in de kracht en de Voorzienigheid Gods'. Aan de aanpassingspolitiek ligt een leugen ten grondslag, namelijk dat het mogelijk zou zijn de geestelijke behoeften van de mens te scheiden in zuiver religieuze en zuiver politiek-maatschappelijke behoeften. Christus' woorden 'Gij zijt het zout der aarde, Gij zijt het licht der wereld' (Mattheüs 5:13,14) citerend, concludeert hij dat voor de christen geldt dat Jezus zijn ganse leven bestuurt. De kerk kan en mag zich niet afzijdig houden van politieke en maatschappelijke kwesties. Talantov verwierf vooral bekendheid door zijn uitvoerige beschrijving in 1966 van de gevolgen van Chroestsjovs campagne in de provincie Kirov, waar meer dan de helft van de zeventig kerken werd gesloten.

baptisten

Anders dan in het geval van de Orthodoxe kerk, leidde de oppositiebeweging onder baptisten en evangelisch-christenen tot een regelrecht schisma en de oprichting van een aparte kerk. De afgescheiden baptisten zijn hecht georganiseerd en hebben weinig banden met andere oppositionele bewegingen.

Ten tijde van Chroestsjovs campagne werden de baptisten - sinds 1945 samen met de evangelisch-christenen verbonden in een Federale Raad van Evangelisch-Christenen

en Baptisten (FREChB) - gedwongen om nieuwe statuten aan te nemen die de overheid volop mogelijkheden boden om in te grijpen in de interne aangelegenheden van de kerk. Voorts publiceerde de leiding van de kerk een brief met instructies aan alle voorgangers, die bepaalde dat het dopen van personen tussen de 18 en 30 jaar tot een minimum beperkt moest blijven; meer in het algemeen was het niet de taak van de voorganger om nieuwe leden te werven; zendingsactiviteiten van de leden van de gemeente diende men tegen te gaan; kinderen was het verboden de eredienst bij te wonen; voorgangers was het verboden voor andere dan de eigen gemeente te prediken. De statuutswijzigingen en de brief deden een storm van protest ontstaan. In augustus 1961 richtten A.F. Prokofjev en G.K. Kroetsjkov de initiatiefgroep (aan dit woord ontleen de dissidente baptisten hun bijnaam: initiativniki) voor het bijeenroepen van een congres op, dat een uitspraak zou moeten doen over brief en statuten. In 1962 veranderde de initiatiefgroep haar naam in organisatiecomité voor het bijeenroepen van een congres en in 1965 volgde de definitieve afscheiding en stichtte het Organisatiecomité de Raad van Kerken van Evangelisch-Christenen en Baptisten (RKEChB). De dissidente beweging onder de baptisten groeide aanvankelijk sterk. Op hun hoogtepunt bereikten zij misschien wel een omvang van 150.000 leden. De baptisten raken ook steeds beter aangepast aan het leven van een illegale kerk. Sinds 1970 bevindt de leiding zich ondergronds. De voorzitter van de Raad van Kerken Kroetsjkov zit sinds die tijd ondergedoken. Secretaris Vins zat eveneens ondergedoken, maar werd in 1974 gearresteerd en in januari 1975 tot vijf jaar dwangarbeid en vijf jaar verbanning veroordeeld. In april 1979 kwam Vins in het Westen aan nadat hij geruild was voor enkele sovjetspionnen die gevangen zaten in de Verenigde Staten. De baptisten beschikken over een illegale drukkerij 'De Christen', die religieuze literatuur drukt, waaronder vele tienduizenden bijbels en het centrale orgaan van de RKEChB *Bratski listok* (Het Broederblad). Er is een Raad van Verwanten van gevangen Evangelisch-Christenen en Baptisten. Toch zijn er aanwijzingen dat de aanhang van de dissidente baptisten sinds 1975 terugloopt. Ze worden geplaagd door interne ruzies en de overheid speelt hier handig op in door registratie aan te bieden aan de gemeenten, waarna ze legaal verder kunnen functioneren, hetzij als zelfstandige gemeente, hetzij (weer) als lid van de FREChB. Ook het voortdurend bloot staan aan vervolgingen, de boetes die kunnen oplopen tot vele tienduizenden roebels, de immer dreigende arrestaties en de mogelijkheid om uit de ouderlijke macht te worden ontzet als men de kinderen een religieuze opvoeding geeft, slopen de krachten van de dissidente baptisten. Hun aantal wordt nu geschat op iets minder dan 100.000.

de litouwse kerk

De katholieken in Litouwen nemen een bijzondere plaats in onder de kerkelijke oppositionele groeperingen. In de eerste plaats is hun verzet massaal en sterk verbonden met de nationale oppositie van de Litouwers voor wie het katholicisme de nationale godsdienst is. De plaats van de kerk in Litouwen is enigszins te vergelijken met die van de katholieke kerk in Polen. In de tweede plaats is de kerkelijke oppositie in Litouwen eerst relatief laat op gang gekomen. Pas aan het eind van de jaren zestig. Het ontstaan van de beweging is dus niet verbonden met de campagne van Chroesjtsjov. De periode na de Tweede Wereldoorlog was voor de katholieke kerk in Litouwen geen periode van betrekkelijke rust zoals in het geval van de orthodoxe kerk. Integendeel, als gevolg van het neerslaan van de nationale opstand tegen het sovjetbewind in Litouwen kreeg ook de kerk na de oorlog zware klappen. Alle bisschoppen op één na werden gearresteerd en alleen al in de jaren 1946-48 werd een derde van alle priesters gedeporteerd. Na de dood van Stalin trad er een verbetering in. Priesters keerden terug uit de verbanning en er werden weer

Georgi Vins
Uit: Ruslandbulletin

bisschoppen benoemd, zij het veelal omstreden bisschoppen, die naar het oordeel van de gelovigen te weinig verzet boden tegen de inmenging van de overheid in de aangelegenheden van de kerk. De eerste petitie was in 1968 en afkomstig van de priester Vladas Slevas. Het handelde over het toelatingsbeleid van de overheid van priesterstudenten tot het seminarie. Sindsdien komt er een stroom brieven, klachten en petitie van priesters zowel als van gelovigen aan alle mogelijke instanties en met soms tienduizenden handtekeningen. Terugkerende thema's waren het geringe aantal toegelaten priesterstudenten, de vervolging van gelovigen op school, op hun werk en de wankelmoedigheid van de kerkleiding.

In 1972 kreeg de oppositiebeweging een nieuwe impuls door de zelfverbranding in een stadspark in Kaunas van de twintigjarige Romas Kalanta (1953) uit protest tegen de onderdrukking van de kerk in zijn land. In datzelfde jaar vond ook de oprichting plaats van het *Samizdattijdschrift Kroniek van de Litouwse Katholieke kerk*, dat in navolging van haar Moskouse voorbeeld op onpartijdige wijze nauwgezet verslag doet van de strijd tussen kerk en staat. De Kroniek is inmiddels aan haar elfde jaargang begonnen.